

Geliş / Received 30.11.2025
Kabul / Accepted 02.12.2025
Yayın / Published 31.01.2026
Atıf / Cite as Korkmaz, B. (2026). İslamiyet Öncesi Türklerde Varlık Tasavvuru, *Rasyonalist Dergisi*, 1 (1), 16-29.
Araştırma Makalesi/Research Article

İslamiyet Öncesi Türklerde Varlık Tasavvuru The Conception of Existence in Pre-Islamic Turks

Bengisu Korkmaz*

Öz: Bu çalışma, İslamiyet öncesi Türk toplumunun tarihsel konumunu incelemeyi ve söz konusu dönemde birey ve toplum kavramlarına ilişkin geliştirilen temel yaklaşımları analiz etmeyi amaçlamaktadır. Türklerin o dönemde benimsediği yaşam biçimi, kolektif bir yaklaşım taşımakta olup, bireyin varoluşunun toplumsal olgularla yakın bir ilişki içinde şekillenmesine olanak tanımaktaydı. Bu dayanışmacı yapının yanı sıra, kozmolojik tasavvurlarıyla sıkı sıkıya iç içe geçmiş olan Gök Tanrı (Tengri) inancı, dönemin düşünsel sisteminin özünü oluşturmaktaydı. Çalışmanın bir diğer boyutu ise, İslamiyet öncesi Türk düşüncesindeki insan anlayışı ile 19. ve 20. yüzyıl varoluşçu felsefe geleneği içindeki hem teist hem de ateist düşünürlerin – özellikle Søren Kierkegaard, Jean-Paul Sartre ve Friedrich Nietzsche – insan arayışlarında insan varoluşuna ilişkin öne sürmüş oldukları kuramlar arasında karşılaştırmalı bir analiz yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Varoluş, İnsan, Toplum, Tanrı, Evren

Abstract: This study aims to examine the historical position of pre-Islamic Turkic society and to analyze the fundamental approaches developed in that period regarding the concepts of the individual and the community. The lifestyle adopted by the Turks at that time reflected a predominantly collective orientation, allowing the individual's existence to be shaped through close interaction with social structures. Alongside this communal framework, the Gök Tengri (Tengri) belief system—deeply intertwined with cosmological conceptions—constituted the core of the period's intellectual worldview. Another dimension of the study is to conduct a comparative analysis between the understanding of the human being in pre-Islamic Turkic thought and the theories proposed by both theistic and atheistic thinkers of 19th- and 20th-century existentialist philosophy—particularly Søren Kierkegaard, Jean-Paul Sartre, and Friedrich Nietzsche—regarding the human search for meaning and the nature of human existence.

Keywords: Existence, Human, Society, God, Universe

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Master's Student, Kırıkkale University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy, bengisukorkmaz40@gmail.com, ORCID ID:orcid.org/0009-0000-5970-4756

Extended Abstract: This study aims to holistically examine the conception of existence, universe, god, society, and the human being in pre-Islamic Turkish society and to analyze this conception comparatively with the 19th and 20th-century Western existential philosophy. The primary findings of the research are shaped through primary sources such as the Orkhon Inscriptions and Kutadgu Bilig.

The findings of the study indicate that the belief in Sky God (Tengri) was central to pre-Islamic Turkish thought. Tengri is the absolute, eternal, and everlasting creator and ruler of the cosmic order. This theological system is supported by a tripartite conception of the universe (Sky, Earth, Underworld). The Sky, as the abode of Tengri, constitutes the uppermost and most sacred layer; the Earth is depicted as the living space where all beings, animate and inanimate, possess a spirit; and the Underworld is described as a dark realm ruled by evil spirits. This cosmological model, in contrast to the agnostic and speculative approaches in Western philosophy, offers a defined, certain, and collectively accepted worldview.

Upon examining the social structure, it was found that a collective understanding prevailed, influenced by the nomadic lifestyle. The existence of the individual was directly linked to the existence and well-being of the community. Equality, justice, and social responsibility formed the basis of their legal and governance understanding. Within this structure, women held a relatively respected position, and respect for family and ancestors played a key role in strengthening social bonds. As emphasized in Kutadgu Bilig, wisdom and morality were considered the fundamental support for the survival of both the individual and the state.

The understanding of God, defined by the attributes "supreme, exalted, and infinite," positions Tengri more as an observer rather than a direct intervener in the universe. What is expected from humans is not rituals but leading a just and virtuous life. Death was perceived not as annihilation but as a transformation referred to as "flying" (uçmak). This understanding also carries a fundamentally fatalistic dimension.

The findings of the comparative analysis dimension of the research reveal a fundamental philosophical distinction between the pre-Islamic Turkish conception of existence and Western existentialism. While Turkish thought centered on collectivity, social harmony, and an existence integrated with nature, thinkers like Kierkegaard, Sartre, and Nietzsche emphasized the singular, autonomous, and often anguished (angst) existence of the individual. For instance, the Turkish understanding of social responsibility and "kut" (divine mandate) contrasts with Nietzsche's idea of rejecting all values and creating the "overman"; the cosmic order and morality based on Tengri contradict Sartre's idea of the "absence of God" and the necessity for humans to create their own values. Similarly, Kierkegaard's emphasis on individual and subjective faith stands in sharp contrast to the Turks' collective and socially practiced belief system.

In conclusion, the conception of existence in pre-Islamic Turks is a coherent system in which theological, cosmological, and sociological dimensions are tightly interwoven. This system is built upon a collective ethics of existence that does not separate the individual from the community, humans from nature, or the worldly from the sacred. This study demonstrates that this conception fundamentally diverges from Western existential paradigms that place the individual at the center and position them as "homeless" in the universe. Turkish thought finds the meaning of existence in the effort to lead a virtuous life in harmony with the cosmic order, within social bonds.

GİRİŞ

Medeniyetlerin tarihsel gelişim süreçleri, farklı toplumsal ve kültürel yapılanmaların ortaya çıkmasına neden olmakla beraber, her medeniyetin kendine özgü siyasal, hukuksal ve inanç temelli düzenlemeler geliştirmesini de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, tarihsel kaynaklarda erken dönem Türk toplulukları, yalnızca askerî faaliyetleriyle değil, aynı zamanda oluşturdukları siyasal örgütlenme biçimleri ve Gök Tanrı (Tengri) inancı etrafında şekillenen kozmolojik anlayışlarıyla da dikkat çekmektedir. Bu unsurlar, Türk topluluklarının geniş coğrafyalarda uzun süreli siyasal varlıklar kurabilmelerinde etkili olmuştur.

Türk siyasal yapısının önemli özelliklerinden biri, egemenlik kurulan bölgelerde farklı dinî ve kültürel grupların varlığının belirli ölçülerde tanınması ve yönetim pratiğinde katı sınıfsal ayrımların sınırlı düzeyde bulunmasıdır. Bu durum, toplumsal ilişkilerde nispeten görece bir eşitlik anlayışının gelişmesine katkı sağlamış ve çok etnikli yapılar içerisinde birlikte yaşam pratiklerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim adalet ve düzen kavramları, erken dönem Türk toplumlarında yalnızca normatif bir ideal olarak değil, aynı zamanda sosyal organizasyonun ve hukuki uygulamaların belirleyici unsurları olarak işlev görmüştür.

Türk toplulukları, askerî örgütlenme ve savaş tekniklerindeki etkinliklerinin yanı sıra, toplumsal yaşam pratikleri ve kültürel üretim biçimleriyle de tarihsel süreçte çok boyutlu bir görünüm sergilemiştir. Bu özellikler, yalnızca iç toplumsal düzenin şekillenmesinde değil, aynı zamanda egemenlik kurulan bölgelerde uygulanan yönetim anlayışlarının ve örfi hukuk düzenlemelerinin aktarılmasında da belirleyici olmuştur. Böylece siyasal hâkimiyet, yalnızca askerî kontrolle sınırlı kalmamıştır. Bunların yanında toplumsal normlar ve yönetsel pratikler aracılığıyla kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

Milattan sonra 6. ve 7. yüzyıllarda Orta Asya'da şekillenen Türk siyasal ve toplumsal yapısında, kökleri erken dönem geleneklerine dayanan kut kavramı, iktidarın meşruiyetini açıklayan merkezi bir unsur olarak varlığını sürdürmüştür. İlahi kökenli bir meşruiyet anlayışına dayanan bu kavramın, toplumsal düzen ve siyasal otoriteyle kurduğu ilişki, Türk toplumlarının İslamiyet ile karşılaşma ve bu yeni inanç sistemine uyum sürecini belirli ölçüde kolaylaştırmıştır. Bu geçiş sürecinde gözlemlenen başlıca dönüşüm, teolojik terminolojide yaşanmıştır. Gök Tanrı (Tengri) anlayışı, İslami bağlamda Allah kavramı ve peygamberlik kurumu ile yeniden anlamlandırılmıştır.

Gök Tanrı inancının kozmolojik çerçevesinde Tengri, evrenin ve doğanın nihai yaratıcısı olarak konumlandırılmakta ve kozmik düzen, insan eylemlerini de kapsayan bütüncül bir sistem olarak tasavvur edilmektedir. Bu düzeni bilinçli biçimde ihlal eden davranışların ilahi bir yaptırımla karşılaşacağına dair inanç, bireysel sorumlulukla sınırlı olmayan, toplumsal sonuçları da içeren bir anlayışı yansıtmaktadır. Bu bağlamda kolektif sorumluluk, ortak hareket etme ve toplumsal dayanışma, erken dönem Türk düşüncesinin ve sosyal organizasyonunun temel bileşenleri arasında yer almıştır. Bu yaklaşım, toplumsal bütünlüğün korunmasına yönelik normların ve birlikte hareket etme pratiklerinin ideolojik zeminini oluşturmuştur.

VARLIK TASAVVURUNUN TEMELLERİ

İslamiyet öncesi Türk düşünce sisteminde varlık tasavvuru; madde ile mananın, yer ile göğün, birey ile toplumun birbirini tamamladığı bütüncül bir kozmoloji üzerine inşa edilmiştir. Bu dönemde varlığı algılayış biçimi, salt metafizik bir sorgulama olmanın ötesinde, yaşam pratiğine yön veren bir nizam arayışıdır. Bu tasavvurun ontolojik köklerine inebilmek; Türklerin evreni anlamlandırma biçimlerini, bu kozmik anlayışı sosyal yapılarına (töre) yansımalarını, Tanrı ile kurdukları irtibatı ve insana attedikleri değeri bütünlük bir perspektifle ele almayı gerektirir. Bu bağlamda, Türk düşünce dünyasının zeminini oluşturan temel dinamikleri kavramak adına öncelikle evren tasavvurunu incelemek yerinde olacaktır.

Evren Anlayışı

Eski Türk düşünce sisteminde tasvir edilen gök ve yer arasındaki ilişki, inanç sistemlerinin de temelini oluşturan bir anlayışla karşılanmaktaydı. Bu anlayışın temelinde onların yaşam tarzları ve varoluş koşulları son derece etkili olmuştur. Göçebe bir hayat süren Türkler, evreni ve özellikle göğü sistematik bir şekilde gözlemlemiş ve bu gözlemlerine dayanarak kendilerine özgü bir evren tasavvuru (kozoloji) inşa etmişlerdir. Orhun Abidelerinde geçen açıklamalara göre Evren, başlıca iki ana unsurdan oluşur:

Üze Kök Tengri (Üstte Mavi Gök/Tanrı): Gök, evrenin üst ve kutsal kısmı ve Tanrı'nın (Tengri) mekânı olarak kabul edilir. Tanrı, evrenin yaratıcı ve düzenleyici mutlak gücüdür. Türk milletine zor zamanlarda lütuf gösterir, kağanlara kut (devlet ve ikbal) verir. Tanrı'nın iradesi, kâinatın işleyişi ve Türk milletinin kaderinde belirleyicidir. Asra Yağız Yir (Altta Yağız Yer): Yer, kâinatın alt ve maddi kısmını temsil eder. Gök ile birlikte yaratılışın tamamlayıcı unsurlarıdır. Yer ve su ruhlarının (ıduk yir sub) da evrenin düzeninde rolü vardır. Türk devletinin merkezi ve kutsal yurdu olan Ötüken Ormanı (Ötüken yış), "il tutulacak yer" olarak tanımlanarak bu Yer-Su (Yir-Sub) kültürü içinde özel bir kutsallığa sahiptir. İnsanoğlu, Gök (Tanrı) ve Yer'in yaratılmasından sonra ve ikisinin arasında yaratılmıştır. Bu konum, insanın kozmik düzen içindeki yerini ve önemini vurgular (Ergin, 2011: 34-64).

Buradan hareketle İslamiyet öncesi Türkler; gökyüzü (gök) ile evren (dünya/acun) arasında kavramsal bir ayrım yapmışlardır. Oğuz Kağan Destanı'nda yer alan evren tasavvurlarından birisi de Oğuz Kağan'ın bir ışık kümesi ile evlenmesi ve bu birliktelikten Gün, Ay ve Yıldız isimlerini taşıyan üç oğlunun dünyaya gelmesidir. Onun ikinci evliliği ise, bir gölün ortasındaki adada bulunan bir ağacın kovuğunda karşılaştığı bir kadınla gerçekleşmiş ve bu evlilikten de Gök, Dağ ve Deniz adlı üç oğlu olmuştur. Bu mitolojik anlatı, aslında gökyüzü (semavi âlem) ile yeryüzü (dünyevi âlem) arasındaki temel ayrımı sembolik bir dille ortaya koymaktadır. Ayrıca, Oğuz Kağan'ın olağanüstü güçlerle donatılmış olarak dünyaya geldiğine dair inanış, yine Gök Tanrı inancı ve Tanrı'nın ona 'kut' bahşetmesi düşüncesiyle doğrudan bağlantılıdır. (Bıçak, 2019: 67).

Bir diğer tanımlama; Kutadgu Bilig'in temelini oluşturan dört sembolik karakterin (Kün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmüş, Ogdurmuş) tasvirinde, Güneş ve Ay gibi gök cisimlerinin metafor olarak kullanılması dikkat çekicidir. Bu metaforik dil, İslami dönemde yazılmış olsa da, eserin arka planında yer alan Kök Türk kozmolojisinin ve Gök Tanrı inancının izlerini taşıdığı düşünülebilir. Söz konusu kozmolojik anlayış, evreni (gök) ve yeryüzünü (yer) ayrı fakat birbiriyle ilişki olarak kavramsallaştırmıştır. Dolayısıyla, eserde yer alan

gök cisimlerine dair metaforları, yalnızca birer edebi süsleme değil, aynı zamanda kadim Türk dünya görüşünün İslami bir metne sızan kavramsal kalıntıları olarak yorumlanabilir.

Eski Türk inanç sisteminde Tengri'nin mekânı, gökyüzü ile yeryüzünü birleştiren kutsal bir eksen olarak kabul edilen 'kutup yıldızı' (demir kazık) ile ilişkilendirilmiştir. Kutup yıldızının gökyüzünde sabit durduğu yönündeki bu kozmolojik anlayış, Orhun Yazıtları'nda açıkça ifade edilmektedir. Yazıtlarda aynı zamanda evren ve gökyüzüne dair tasavvurlara da geniş bir şekilde yer verilmiştir. Gökyüzü sonsuz bir boşluk olarak tasvir edilirken, Tengri "Tengri teg Tenri" olarak tanımlanır. Onun varlığı, insan idrakinin ve hayal gücünün sınırları kadardır. Bu nedenle Tengri, tıpkı temsil ettiği göğün görkemi ve sonsuzluğu gibi, kavranması güç bir uluhiyete sahiptir. Orhun Yazıtları'nda bu kozmogoni şu şekilde aktarılır: "Yukarıda mavi gök (Göktengri), aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında, kişiyoğlu yaratılmış; insanoğlunun üzerine de atalarım Bumın Kağan, İstemi Kağan (kağan olarak tahta) oturmuşlar" şeklinde geçmekteydi." (Büyükcan Sayılır, 2020: 4).

Buradan hareketle; Eski Türklerin evren anlayışı incelendiğinde, dünyanın üç katmanlı bir düzene göre tasarlandığı görülür. Bu düzen; gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı olmak üzere üç bölümden oluşur. En üstte yer alan gökyüzü (gök), Tanrı'nın (Tengri) yüce mekânı ve kutsal tahtı olarak kabul edilmiştir. "Ulu" ve "en yüksek" gibi kavramlar, bu kutsal ve hiyerarşik dünya görüşünün bir yansımasıdır. Orta katman olan yeryüzü (yer) ise insanların ve diğer canlıların yaşam alanıdır. Bu düzlemde, tüm varlıkların —canlı ya da cansız fark etmeksizin— bir ruha sahip olduğu düşünülmüştür. Ağaçlardan dağlara, hatta gündelik eşyalara kadar her şeyin bir ruh taşıdığına inanmak, Eski Türklerin doğayla kurduğu bütünsel ilişkiyi gösterir. En alt katman ise yeraltı dünyasıdır. Bu dünya; karanlık, tekinsiz ve kötü ruhların bulunduğu bir âlem olarak görülür. Dahası, bazı inanışlara göre kötülük yapanların ruhları ölümden sonra bu dünyaya iner. Bu düşünce, belirli yönleriyle İslam'daki cehennem anlayışını da çağrıştırmaktadır; zira yeraltında şeytanî varlıkların yaşadığına inanılmıştır. Bu sayı sembolizmi, Eski Türklerde kozmolojik sistemin ayrılmaz bir parçasıdır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'de de vurgulandığı üzere sayılar, Eski Türk kültür ve düşünce sisteminde de oldukça merkezi bir role sahiptir. İkili, üçlü, beşli ve yedili gibi sayısal sistemler, doğrudan evrenin ve gökyüzünün yapısal düzenine bağlı olarak ele alınmakta ve yorumlanmaktadır (Bilgili, 2018).

Eski Türklerde hâkim olan bu kozmolojik ve teolojik anlayış, diğer toplumların dünya görüşlerinden belirgin şekilde ayrılmakta, özellikle de Batı felsefe geleneğinde işlenen evren tasavvurlarıyla temel bir tezat oluşturur. Bu farkın temelinde, iki düşünce sisteminin kesinlik ve bilinebilirlik konusundaki farklı bakış açıları yatar. Batı felsefesinde, (özellikle modern dönemde) felsefi spekülasyon ve bilimsel araştırmanın nihai gerçekliği mutlak anlamda kesinleştirememesi, agnostik bir tutumun yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu agnostik tutuma göre, mevcut insan zihninin sınırları, Tanrı'nın varlığı veya evrenin kökeni gibi metafizik sorulara nihai ve kesin bir yanıt vermekte yetersiz görülmüştür ve nihayetinde de bu mutlak hakikatlerin insan bilgisi dahilinde tam olarak bilinmeyeceği düşüncesi hâkim olmuştur. Buna karşın Eski Türk düşüncesi, agnostisizmin bu temel şüpheli duruşundan uzaktır. Kendi kozmolojik modeli içinde, evrenin yapısı, Tanrı'nın konumu ve insanın bu düzendeki yeri son derece tanımlı, açık ve kesin bir şekilde ortaya konmuştur. Bu, spekülasyona değil, kolektif kabul görmüş bir inanç ve gözleme dayalı, somut bir dünya görüşüdür (Yıldırım, 2017).

M.Ö. 5. Yüzyılda Sokrates ile temelleri atılan Batı felsefe geleneği incelendiğinde ise Eski Türk düşünce sistemindeki gibi kozmolojik ve mitolojik öğelerle detaylandırılmış bir evren modelinden ziyade, insanın "neyi bilebileceği", "nasıl yaşaması gerektiği" ve "kendi varlığının anlamı" üzerine odaklanan bir perspektifle karşılaşılır. Batı'nın erken dönem mitolojik anlatılarında yer alan kaos temelli evren tasarımı, insan aklı için sınırları belirsiz, sonsuz bir bilinmezlik olarak konumlanır. Bu metafizik ve doğaötesi nitelikteki gizem, özellikle 19. ve 20. Yüzyıl Batı felsefesinde, varoluşun anlamı, insanın dünyadaki yeri ve özgür irade sorunsalı bağlamalarında yeniden ve derinlemesine sorgulanmıştır. Bu sorgulama süreci, bireyin kozmos karşısında hissettiği temel bir yetersizlik ve anlamsızlık duygusunu beraberinde getirmiş, sabit ve önceden belirlenmiş bir "öz"e sahip olmadığı fikrini güçlendirerek, varoluşçuluk akımının "varoluş, özden önce gelir" ilkesiyle öne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu varoluşsal bunalım ve aidiyet problemi, dönemin düşünürlerinin yapıtlarına da yansımış ve insanın evren içinde "kökleri sökülmüş", "yersiz yurtsuz" bir varlık olduğu gibi temaları güçlendirmiştir. Sonuç olarak, Doğu ve Batı düşünce sistemleri arasındaki bu köklü farklılıklara rağmen, her iki gelenekte de insanın evreni kavrama ve kendi varlığına bir anlam çerçevesi inşa etme çabası, benzer temel bir motivasyon olarak öne çıkmaktadır.

Toplum Yapısı

İslamiyet Öncesi Türklerde, içinde buldukları dönem ve coğrafi yaşam gereği göçebelik, toplum yapısında çok önemli bir yere sahiptir ancak göçebeliği tek yaşam tarzları olarak değerlendirmek doğru bir tanımlama olamayacaktır. Zira onlar pragmatist bir ahlak anlayışını benimsedikleri için kendileri için yararlı olan yaşam tarzına daha yakın olmuşlardır. Fakat onlar için önemli olan, bireysel çıkarlar değil, topluluğun yararına olacak kolektif bir yaşamdır (Roux, 2008:46). Her toplumun, yaşadığı coğrafi şartlara göre bir hayatta kalma mücadelesi sergilemesi sebebiyle, Eski Türkler de yaşadıkları coğrafyadan bağımsız bir şekilde ele alınamaz. Onlar coğrafyadaki bölgeleri 4 renkle açıklarlar: "Kuzey – Kara - Kara Deniz Güney - Kızıl - Kızıl Deniz Doğu - Gök - Mavi Gök - Deniz (Hazar Denizi) ve Batı - Ak - Ak Deniz" (Bilgili, 2018: 15). Bu coğrafik tasvir, onların düşünce sistemlerini anlamamızda faydalı olacaktır. Her ne kadar onların bu anlayışlarını toplumsal bazda değerlendirilse de, bu düşünce sistemin çoğunun ana düşünçesi 'Gök Tanrı' anlayışından gelmektedir. Çünkü onlara göre bu kutsallık atfı, onların bütün yaşamlarının gagesidir.

Toplum yapısında açıkça görülen bu kolektif anlayış, öznel bir bakış açısından ziyade toplumun yararını gözeten birlik ve beraberlik, toplumda uyulması gereken bir ahlak anlayışının doğmasına yol açmıştır. Zira toplumdaki herkes adil ve sosyal yaşamı düzenleyecek bir şekilde ahlaklı bir hayat sürmelidir. Yapılan herhangi bir yanlış ve kötü bir eylem tüm toplumu etkiler. Veyahut, yapılan iyi ve faydalı bir eylem de yine tüm toplumu olumlu yönde etkiler ve bunun sonucu olarak da mutlu bir yaşamı beraberinde getirir.

Eski Yunan düşünçesinde yaşamın ereği, bireyin kendi yetkinliğini gerçekleştirmesi ve eudaimonia'ya (en iyi, en yüksek durum, mutluluk) ulaşmasıyla tanımlanırken, İslamiyet öncesi Türk düşünçesinde ise insanın konumu daha çok toplumsal yapıyla ve devlet anlayışıyla birlikte ele alınmıştır. Nitekim Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig adlı eserinde ortaya konan toplumsal düzen, bireysel mutluluktan ziyade bilgelik, ahlak ve kamusal düzenin korunması üzerine kuruludur. Bu eserde bilgi ve akıl her şeyden önce

gelir; devlet anlayışı da bu bakışla paralel şekilde gelişmiştir. Özellikle ‘memleketin kılıç ile fethedilmesi, fakat kalem ile muhafaza edilmesi ve yönetilmesi’ ile ‘Kutsal/Kutlu Bilgi’nin birincil öneme sahip olması bu iddiayı doğrulamaktadır (Yılmaz vd., 2023:240). Dolayısıyla, toplumsal yaşamın merkezinde bireysel erdemden çok, kamusal bilgelik ve ahlaki davranış yer almaktadır.

İslamiyet öncesi Türk toplum yapısının, sosyal sınıflaşmayı engelleyen bir nitelik taşıdığı ve bu nedenle de belirgin bir sınıfsal ayrımın ortaya çıkmadığı genel olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, eşitlik ve adalet kavramları toplumsal yaşamda önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca Türklerin, fethettikleri bölgelerde farklı din ve inançlara karşı görece hoşgörülü bir tutum sergiledikleri tarih yazımında sıklıkla vurgulanmıştır.

Eski Türk kültüründe varoluşsal açıdan önemli görülen unsurlardan biri de atalara duyulan saygıdır. Bu saygı, aynı zamanda aile kurumuna verilen önemin temelini oluşturmaktadır. Aile kavramı, kolektif yaşam anlayışının doğal bir uzantısı olarak değerlendirilmiş ve bu çerçevede ataerkil bir toplumsal düzen ortaya çıkmıştır. Siyasal örgütlenmede ise çoğunlukla ‘babadan oğula’ geçen bir yönetim geleneği benimsenmiştir. Bununla birlikte, kadınların toplumsal konumunun tamamen geri planda olmadığı, aksine belli bir saygınlık düzeyine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, “hanım” kelimesinin “han” sözcüğüyle ilişkilendirildiğine dair değerlendirmeler, kadının toplumdaki yerinin sembolik açıdan güçlü olduğuna işaret eden yorumlar arasında yer almaktadır. Ayrıca tarihsel anlatılarda hükümdarların eşlerine yönelik saygılı hitaplarının, kadınların konumuna dair olumlu bir algının varlığına işaret ettiği düşünülmektedir.

Tanrı Anlayışı

Eski Türklerdeki inanç düşüncesinde, Orhun Abidelerinde geçen “Tengri, Umay, kut, ıduk, yer-su, yuğ” gibi kelimeler yıllarca etkisini ve anlamını kaybetmeden Divan-ı Lügatit Türk, Kutadgu Bilig gibi eserlerde öne çıkarılarak bu inancın topluma da geçtiğini açıkça göstermektedir (Aksoy, 2018).

Tanrı kavramının ‘ulu, yüce, sonsuz’ ve yüksekte olduğuna inanılması, Gök Tanrı anlayışının genel düşünce sistemini daha iyi anlamamıza neden olmuştur. Bu inanç sistemi, sürekli göçebe bir hayat yaşadıkları için Tanrının onların hep yanında olduğu ve gökten onları izlediği düşüncesinden kaynaklanıyor olabilir. Her toplumda olduğu gibi Eski Türklerde de inanç sistemi, yine yaşadığı toplum ve içinde bulunduğu koşullarla şekillenmiştir.

Ayhan Bıçak’ın Türk Düşüncesi eserine göre; İslamiyet Öncesi Türk tarihini araştıran tarihçiler, Türklerin inanç sistemi hakkında bazı görüşler ortaya koymuştur. Bu anlayış üç başlık altında değerlendirilmektedir. “1- Doğa güçlerine inanma, 2- Atalar kültürü, 3- Gök Tanrı Dini” (Bıçak, 2019: 57).

Gök Tanrı inancı; ölüm, devlet, yaşam ve ruh gibi kavramlara bakışı etkilemiş, hatta varoluşlarının anlamını ararken oluşturdukları evren tasavvurunun şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Dualarında ve ant törenlerinde tanık olarak gökyüzüne bakmış, Tanrı’nın yerini ‘gök’ ile tasvir etmişlerdir. Tanrı’yı niteleyen ‘gök’ kelimesi; ulu, yüce, kutsal, ölümsüz, öncesiz ve sonsuz gibi geniş anlamlar taşımaktadır. Bu anlamlar, dönemin hükümdarları tarafından da meşruiyet aracı olarak kullanılmıştır. Nitekim M.Ö. 176’da Hun hükümdarı Mete’nin Çin imparatoruna gönderdiği mektupta kendisini “Gök tarafından tahta çıkarılan büyük hükümdar” şeklinde tanımlaması, hükümdarın Tanrısal

bir boyutla ilişkilendirildiğini göstermektedir. Bu bağlamda hükümdar, Gök Tengri ile bağlantılı bir figür olarak görülmüş; yeryüzündeki temsilci rolü sayesinde Tanrı'nın sosyal hayata dâhil olmasında merkezi bir konum üstlenmiştir. Bu nedenle zaferler ve mücadelenin sonuçları Kağan'ın iradesiyle açıklanmıştır. Bu düşünceleri destekler nitelikte Oğuz Kağan Destanı'nda da Oğuz, topraklarını çocukları arasında paylaştırırken 'Tanrı'ya borcumu ödedim' demiştir (Aksoy, 2018).

Yeryüzündeki herkes, evrenin Tanrısı olan göğe boyun eğmek zorundadır. Tanrı'nın gücü ve kudreti, neredeyse her müdahalesinde tezahür eder. Hükümdarlar (kağanlar) Tanrı'ya benzerler (tengri-tag) ve O'nun tarafından görevlendirilmişlerdir. Tengri, "Türk halkının mahvolmaması, yeniden bir halk olması" için emir verir. Eski Türk Mitolojisinde ele alınan bazı Tanrı'lar şunlardır: Öd Tengri (Zaman Tanrısı): Tüm insanoğullarının ölümcül olarak dünyaya gelmesine karar veren bir tali tanrıdır. Umay (Doğurganlık Tanrıçası): Yeni doğanları korur, plasenta (Anne ve fetüse ait iki dolaşım sistemini birbirinden ayıran bir organ) ile yakından ilişkilidir. Kül Tigin Yazıtı'nda imparatoriçenin Umay'a benzediği belirtilir. Erklık (Venüs): Güçlü bir savaşçı olarak görülen gezegen tanrısıdır. Yol Tengri (Yol Tanrısı): Irk Bitig'de alaca bir at üzerinde gezinen bir mutluluk veya yol tanrısıdır. Korkuya kapılan insana Kut (yaşam iksiri) vereceğini söyler. Yer-Su (Yer ve Su): Tanrı'nın buyruğu (yarlık) ile birlikte anılır ve halkı etkilemek için müdahale ederdi (Roux, 2011:93-102).

Eski Türklerin inanç sistemi hakkında birçok kaynak olsa da, özellikle İslamiyet'in kabulünden hemen sonra yazılan ve ilk İslami eser olarak kabul edilen, Eski Türklerin inanç sistemini anlamak için önemli bir yere sahip olan Kutadgu Bilig eserinde, Tanrı tanımına dair birçok satır bulunur. Bunlardan bazıları şunlardır:

- "16 – Onun eşi yahut benzeri yoktur; nasıl olduğuna mahlukların aklı ermez." (Hacip, 2019: 16)
- "378 – Ey ebedi, ölümsüz ve ihtiyaçtan vareste olan rabbim, bu sayısız canlıları ölüm için yarattın." (Hacip, 2019: 42)
- "383 - Karanlıkta idim, gecemi aydınlattı; zulmette idim, bana güneşi doğdurdu." (Hacip, 2019: 43).

Bu tanımlamalar ışığında diyebiliriz ki; aslında Tanrı'nın insanlardan beklediği, birbirlerine karşı adil ve erdemli olmalarıdır. Tanrı, evrene doğrudan müdahale etmeden gökten insanları gözlemler ve aslında salt Tanrı adına yapılan ritüellerden ziyade, ahlaklı bir insan olmak, Tanrı'nın istediği bir yaşam sürmenin yolunu açar. Doğu'da hüküm süren bu anlayış, Batı düşüncesiyle belirgin farklılıklar gösterir. Batı'da daha çok agnostik yaklaşımlar ve Tanrı'ya ibadeti bir sığınak, psikolojik bir rahatlama aracı olarak görme eğilimi baskındır. Bunun nedeni de yine birey odaklı bir felsefi geleneğin varlığıdır. Sonraki dönemlerde de bu düşünce değişmemiş; özellikle 19. ve 20. yüzyılda Varoluşçu Felsefe ile belirginleşen bireycilik, Nietzsche ve Jean-Paul Sartre gibi ateist varoluşçular tarafından Tanrı kavramının yalnızca psikolojik bir rahatlama olduğu şeklinde yorumlanmış; önemli olanın ise insanın kendi düzenini kendisinin kurması gerektiği savunulmuştur. Böylece, toplumsal bir düşünce sisteminden çok 'kendine dönüş' anlayışı öne çıkmıştır.

Nietzsche'nin "Tanrı öldü" ifadesi (Nietzsche, 2011, s. 237), felsefe tarihinde çoğu zaman metafizik bir iddia olarak değil, modernliğin kültürel ve ahlaki dönüşümünü betimleyen bir teşhis olarak ele alınmıştır. Nietzsche bu metafor aracılığıyla, Tanrı'nın ontolojik anlamda varlığının sona erdiğini ileri sürmekten ziyade, Batı düşüncesini uzun

süre belirlemiş olan Hristiyan-metafizik değerler sisteminin tarihsel meşruiyetini ve yönlendirici gücünü yitirdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda “ölüm”, Tanrı inancının toplumsal ve normatif düzen üzerindeki kurucu işlevinin çözüldüğünü simgelemektedir. Nietzsche’ye göre modern insan, artık eylemlerini aşkın bir otoriteye dayandırmak yerine, kendi değerlerini yaratma sorumluluğu ile yüz yüze kalmıştır. Ancak bu durum, basit bir özgürleşme süreci olarak değil, aynı zamanda derin bir anlam krizi ve nihilizm tehlikesi olarak da değerlendirilmelidir. Nitekim Nietzsche, Tan Kızıllığı (Morgenröthe) başta olmak üzere erken dönem eserlerinde, ahlaki değerlerin kökenini eleştirel biçimde sorgulayarak, Tanrı merkezli ahlakın çözülüşünün bireyi yeni bir değer yaratma zorunluluğuyla karşı karşıya bıraktığını vurgular. Nietzsche bu eserinde Tanrı inancının metafizik bir gerçeklik değil, insan zihninin tarihsel süreçte ürettiği bir kavram olduğunu ve Tanrı otoritesinin çözülüşünün, insanı kendi değerlerini yaratma sorumluluğuyla yüz yüze bıraktığını vurgular (Nietzsche, 2010:112–115). Anlaşıldığı üzere Nietzsche, Tanrı’nın ölümü karşısında tam bir çıkış yolu önermez; bu yolu insanların kendilerinin bulabileceğini söyler. Tanrı’nın ölümünü başkaldırıcı bir reddedişle, insanın kendi üzerine kazandığı bir zafer hâline dönüştüremezsek bunun bedelini ödemek zorunda kalacağımızı savunur. Nietzsche’nin bu düşüncelerinin temelinde ise ‘üstinsana ulaşma’ hedefi vardır. Bu hedef, ancak köle ahlakını aşarak efendi ahlakına yükselmekle mümkündür ve bu da bireyin sürü ahlakını yıkıp kendi değerini yaratmasıyla gerçekleşir.

Nietzsche ile benzer düşünceleri paylaşan ve birbirlerini etkileyen bir diğer varoluşçu filozof Jean Paul Sartre’in “Tanrı yokluktur. Tanrı insanın yalnızlığıdır” (Sartre, 2009:662) sözü, tamamen kolektif bir yapıdan çıkıp bireye yönelerek öznelliği ön plana çıkarmıştır. Bu bakış açısıyla birlikte felsefe, daha soyut bir hal almış ve Antik Yunan’daki mutluluk merkezli yaşam tarzından bir kopuş yaşanmıştır. Bu felsefi buhran, insanı ölüm kavramını sorgulamaya itmiş ve varoluş karmaşasında bir sorgulama yolu açmıştır.

Doğu ve Batı’nın sunduğu farklı iki perspektif, ölüm ve yaşam anlayışlarını da farklı bir bakışla ele almayı beraberinde getirmiştir. Eski Türklerin erdem ve doğruluk üzerine kurulu ve sık sık insanın ölümlü bir varlık olduğu düşüncesine yapılan atıflardan anlıyoruz ki; Eski Türklerin ölüm anlayışı, tamamen yok olmak değildir. Bu dünyadan göç etmek olarak kullanılan ve Gök Tanrı anlayışının etkisiyle onlar öldü demek yerine ‘uçtu’ demeyi tercih etmişlerdir (Bıçak, 2019: 55). Orhun Abidelerinde geçen Bilge Kağanın söylediği “Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş.” (Ergin, 2011: 27). Cümlesi ile bu düşünce desteklenir. Tanrı zaman ve mekândan bağımsızdır çünkü ezeli ve edebidir. İnsanoğlu ise eksik ve sonlu bir varlıktır. İnsan ölüme mahkûmdur fakat Tanrı her zaman vardır ve var olacaktır. Aslında burada kaderci bir anlayışın olduğu yorumu yapılabilir çünkü Tanrı, zamana hükmederek her şeye erişebilir.

Doğuda toplumsal olarak hareket edilmesi ve sınıfsal bir ayrımın olmaması, onları düşünce ayrılıklarına itmemiştir fakat Batı’da birden çok farklı düşünceler oluşmuş ve genelde her bir düşünür kendinden önce gelen düşünürün sisteminden bağını koparamamıştır. Böylece, Varoluş felsefesinin ortaya çıktığı dönemde, Ateist varoluşçuların yanı sıra karşıt düşünce olarak teist varoluşçular da mevcuttur. Bunlardan biri ve dönemde gerçekten adından sıkça söz ettiren filozof Kierkegaard’dır. O, Hristiyanlığa dair sunulan sistemlerin yetersizliğinden kaynaklı Hristiyanlığı yeniden değerlendirmek istemiştir. Nesnel düşünce; bireyin öznelliğini, varoluşunu dikkate almaz ve bu akılla iman arasında gidip gelen bir karmaşayı doğurur. Kierkegaard, özgün ve yeni bir Hristiyanlık anlayışı inşa ederek, objektif bir iman anlayışı yerine, insanın subjektif

yanını dikkate alır. Yani Hıristiyanlığın, tümüyle insan ve Tanrı arasında yaşanması gereken içsel bir tecrübe olduğunu düşünür (Oruç, 2022). Böylece Batı'da din ve insanın varoluşsal sorgulamaları, bireye dönük ve içsel bir serüveni beraberinde getirmiştir.

İnsan Kavramı

Eski Türklerdeki insan kavramını, toplum anlayışlarından bağımsız ele alınamaz. Eski Türklerdeki kolektif yaşayış tarzı, göçebe hayatın getirdiği düzenle, onların evren devlet ve insan tanımlamalarının şekillenmesine neden olmuştur. Sürekli toplu olarak hareket edilmesi, bir karar ya da bir düzen oluştururken birlik içinde olmaları, onlar için büyük önem taşımıştır. Birlik ve beraberliğe bu denli önem veren Eski Türklerin insana verdikleri değer de oldukça fazladır ve özellikle güzel ahlaklı ve erdemli bir insan olmak yaşamın nihai amacı olarak ele alınmaktadır.

Aynı şekilde, Kutadgu Bilig eserinde İslamiyet düşüncesinin hakim olmaya başladığı yıllarda da Eski Türklerin bu anlayışlarından kesitlerde geçen şu cümlelerde insan tasavvurunu anlamamıza yardımcı olur.

“303 – Binlerce fazilet ve birçok alkışlanan işler akıl ile yapılmış olduğu için öğülmüştür. 304 - Aklın azını azımsama, onun faydası çoktur; bilginin azını azımsama, o insan için azizdir.” (Hacip, 2019: 37)

“345 – Ey iyi insan, yürü, iyilik yap iyinin işi hep düzgün gider. 349 – İyi insan her gün yeni bir arzusuna nail olur; kötünün sıkıntısı ise, her gün bir katarlar.” (Hacip, 2019: 40)

Türk düşünce geleneğinde toplumsal bütünlük ve devlet merkezli anlayış ağırlık taşıırken, buna karşılık Batı'da insana yönelik tutum, yani bireysellik daha baskın bir çizgide gelişmiştir. Özellikle 15. yüzyılda Rönesans'ın ortaya çıkışıyla birlikte hümanizm kavramı önem kazanmış ve insana verilen değer artması gerektiği savunulmuştur. Ancak Rönesans döneminde bireysellik ön planda iken, 18. yüzyılda gerçekleşen Fransız İhtilali ile bireysellikten toplumsallığa doğru bir yöneliş gündeme gelmiştir. Bu iki dönem arasında geçen süreçte milliyetçilik akımının etkisiyle toplumu bütünleştirmeye yönelik çeşitli düşünceler ortaya atılmış olsa da bu yaklaşım geniş ölçekte belirleyici olamamıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki anlatımlar bütünüyle İslamiyet öncesi döneme dayanmamakla birlikte, bu döneme ait birçok düşünceye rastlanır. Eser, yalnızca bir sözlük değil; 11. yüzyıl Türk dünyasının kültürünü, coğrafyasını ve sosyal yaşamını yansıtan ansiklopedik bir kaynaktır. Eserde insanı ifade eden başlıca kelimeler farklı maddelerde açıklanır. Kişi, genel olarak insan anlamına gelirken, “er” kelimesi yalnızca erkek değil, aynı zamanda “kahraman” ve “yiğit” anlamlarını da taşır. Bu, Türk toplumunda cesaret ve kahramanlığın insanda aranan değerli bir nitelik olduğunu gösterir. İnsan, eserdeki atasözleri ve şiirler aracılığıyla sosyal bir varlık olarak betimlenir. Toplum kurallarına uymak, dürüstlük ve alçakgönüllülük önemli erdemlerdir. Örneğin, “At ölür, er adı kalır” sözü, insanın fâni olduğunu ancak iyi adının kalıcılığını vurgular. Eserin yazıldığı dönemde Türkler artık İslamiyet'i kabul etmişti; bu nedenle bazı kelimelerin tanımlarında İslamî terimler (örneğin can ve ruh kavramlarının Arapça karşılıkları) görülmeye başlanmıştır. Buna rağmen, İslamiyet öncesi inanç ve düşünce izleri belirgin şekilde varlığını sürdürür. Özellikle İslamiyet öncesi Türklerde önemli bir yere sahip olan aile (oğuş), toplumun temel direği olarak yansıtılır. Sözlükte güçlü akrabalık bağlarını gösteren

zengin bir terminoloji bulunur. Ata (baba) ve ana (anne) kavramları temel alınır. Oğul ve kız kelimeleri, atasözleriyle desteklenerek ailenin sürekliliğine verilen önemi gösterir. “Oğul doğuran ana...” gibi ifadeler, soyun devamına duyulan değeri yansıtır. Aile kurumu genellikle evlenmek eylemi ve eş, hatun gibi kelimeler üzerinden açıklanır. Evlilik ve yuva kurmaya dair çeşitli deyimler bulunur. Eserde boy (kabile) ve hısım (akraba) kavramları da geniş biçimde yer alır. Bu kavramlar, Türk toplumunda akrabalık ilişkilerinin yalnızca aileyle sınırlı kalmayıp toplumsal düzeyde de önemli olduğunu gösterir. Son olarak, eserde yer alan ruh kavramı, eski Türk inancındaki tin (nefes, ruh) ve öz (can, ruh) kelimeleriyle açıklanır. Kâşgarlı Mahmud’un Müslüman olması nedeniyle bu kelimeler kimi zaman İslamî terimlerle ilişkilendirilse de, eski inançların izleri açık biçimde hissedilir (Kâşgarlı, 2014).

Eski Türklerdeki ataların ve ailenin çok önemli bir konuma sahip olması Batı’da o kadar yoğun değildir. Bu durum Doğu’yla Batı’yı ayrı tutmuş ve bu durumdan kaynaklı Türklerin Batıyla tanışması 20. Yüzyılın başlarına tekabül etmiştir. Bu sırada Batı’da oldukça etkili ve popüler hale gelen varoluşçuluk akımı, insanın tekliğini ön plana çıkarmış ve insanın kendi sorumluluğunu alarak özgür olacağı düşüncesine sebep olmuştur. Özgürlüğe yönelik bu yaklaşım, bireyin varoluşunu derinden etkilemiş ve yeni felsefi akımların doğmasına zemin hazırlamıştır.

Batı varoluşçuluğunun radikal bir temsilcisi olan Friedrich Nietzsche’nin “üstinsan” kavramı, bireyin tüm geleneksel ve toplumsal ahlaki değerleri yıkıp, kendi yaşamını ve değerlerini kendi iradesiyle yaratmasını öngörür. Bu süreç, mevcut “sürü ahlakına” karşı bir başkaldırıyı içerir ve bireyin kendi varlığını bu başkaldırı üzerine inşa etmesini gerektirir. Böylece insan, neden yaşadığını daha iyi bilecek ve her şeyi yeniden inşa edecektir (Bayır, 2019).

Oysa İslamiyet öncesi Türk düşüncesinde, bireyin anlam ve meşruiyet kaynağı, Nietzsche’nin reddettiği türden dışsal ve kozmik bir düzene yani Tengri’nin “kut” adı verilen ilahi lütfuna dayanır. “Alp” tipi (eski Türk düşüncesindeki ideal insan modeli), toplumun bekası ve kozmik düzenin (Töre) devamı için mücadele eder. Nietzsche’nin kendi değerlerini yaratan “üst insani”nin aksine, “Alp” kendi iradesini toplumsal fayda ve kutsal düzenle uyum içinde gerçekleştirir. Her iki düşüncede de bireyin kendini aşma çabası ortak olsa da, bu çabanın yöneldiği hedef ve dayandığı temel iki düşünce sistemi arasında bir uçurum yaratır. Biri değerleri yıkmaya, diğeri ise onları koruyup yüceltmeye odaklanır.

Jean-Paul Sartre’ın varoluşçuluğuna göre, “varoluşun özden önce geldiği” ilkesi, bireyi “dünyaya atılmış” olmanın getirdiği radikal bir özgürlük ve bunun kaçınılmaz sonucu olan “seçim yükümlülüğü” ile baş başa bırakır. Sartre’a göre Tanrı’nın olmayışı, insanın değerleri yaratan ve tüm eylemlerinin nihai sorumluluğunu taşıyan tek varlık olduğu anlamına gelir. İnsan, yaptığı her seçimle kendini boş bir levha üzerine inşa eder ve bu seçimlerin getirdiği ezici sorumluluğu tek başına taşımak zorundadır. Bu durum, Sartre’ın ünlü “Özgürlük doğası gereği korkutucudur, ama insan ondan kaçamaz, insan özgürlüğe mahkûmdur” (Güçlü vd., 2008:1250) sözüyle somutlaşan varoluşsal bir sıkıntının kaynağıdır. Buna karşılık, İslamiyet öncesi Türk toplumunda bireyin kimliği ve eylemleri, öncelikle topluluğun bir uzantısı ve Töre’nin (kutsal düzen veya kozmik yasa) bir temsilcisi olarak anlam kazanır. Bireyin sorumluluğu, Sartre’cı anlamda yalnız ve metafizik bir seçim yükümlülüğüne değil, toplumun refahına, devletin bekasına ve kozmik düzenin uyumuna uygun davranmaya yöneliktir. Dolayısıyla, Türk düşüncesindeki birey, Sartre’ın “dünyada

yapayalnız” ve değerlerini kendi kendine üreten bireyin aksine, anlamını, rehberliğini ve sorumluluk alanını her daim içinde bulunduğu topluluk ve kozmik düzente paylaşır. Bu karşılaştırma, varoluşsal özgürlüğün bireyin yalnız başına taşıdığı bir yük mü, yoksa toplumsal ve kozmik bir bağlam içinde paylaşılan bir amaç duygusuna mı dönüştüğü sorusu etrafında iki zıt kutbu açık biçimde ortaya koyar.

Son olarak; varoluşçu felsefe geleneğinin kurucu isimlerinden biri olan ve teist varoluşçu perspektifiyle öne çıkan Søren Kierkegaard, insan tanımının merkezine 'birey' olgusunu yerleştirir. Onun felsefi duruşu, büyük ölçüde Sokrates'in yöntemlerinden izler taşır. Kierkegaard'a göre, insan 'kendi varoluşunun öznesi'dir yani birey, kendi içsel varlığından hareketle ve bu varlığı sorgulayarak, otantik benliğini inşa eder. Bu süreç, soyut ve sistematik felsefi spekülasyonlardan uzaklaşarak, somut, kişisel ve yaşanmış olana yönelmeyi gerektirir. Nihayetinde Kierkegaard'ın temel vurgusu, bireyin, kendi özgür iradesiyle yaptığı tercihlerin sorumluluğunu alması ve bu tercihleri yaşamının merkezine koyması üzerinedir (Oruç, 2022).

SONUÇ

Bu çalışma, erken dönem Türk düşüncesinde varlığın nasıl kavramsallaştırıldığını; kozmoloji, teoloji, siyasal meşruiyet ve toplumsal düzen arasındaki ilişkiler üzerinden çözümlenmeyi amaçlamıştır. Çalışma ana hatlarıyla, İslamiyet öncesi Türk varlık tasavvurunun yalnızca mitolojik anlatılar veya folklorik motiflerle açıklanamayacağını, aksine ontolojik bir düzen fikri etrafında kurulmuş, normatif ve kurumsal boyutları bulunan bir düşünce şeması sunduğu ortaya koymaktadır. Bu açıdan, “gök–yer” ikiliğinin merkezi konumu, Tengri'nin düzen kurucu niteliği, insanın topluluk temelli sorumluluk anlayışı gibi hususların bir bütün olarak okunması gerekmektedir.

Türk kozmolojisinin belirleyici kategorisi, Orhun Yazıtları'nda formüleleştirilen “Üze Kök Tengri – Asra Yağız Yir” tasviridir. Bu ikilik, salt mekânsal bir ayırım değil; varlığın düzenini açıklayan hiyerarşik ve bütüncül bir yapı önerir. Varlık alanı, üstte kutsal/kurucu ilke (Tengri) ile altta maddi/yaşamsal zemin (yer) arasında konumlandırılmıştır. İnsan ise bu iki katman arasında yaratılmış bir varlık olarak, kozmik düzenin hem muhatabı hem de taşıyıcısı olarak betimlenmiştir. Dolayısıyla insan, mutlak merkezde değildir. Ancak düzenin sürekliliğinde sorumluluk sahibi bir konumdur. Bu yönüyle İslamiyet öncesi Türk varlık anlayışı, insanı evrenin dışında duran bir özne gibi değil, düzenin içinde konumlanan ve onu ihlal edebilen bir fail olarak konumlandırmaktadır.

Varlık tasavvurunun teolojik boyutunda Tengri, yalnızca “yaratıcı” bir varlık olarak değil, aynı zamanda kozmosun düzenleyici ilkesi olarak görünür. Çalışmada vurgulanan önemli sonuçlardan biri, düzen fikrinin metafizik bir kabule indirgenmeden, toplumsal normların ve yaptırımların anlamlandırılmasında da işlevsel hale gelmesidir. Nitekim kozmik düzeni bilinçli biçimde ihlal eden eylemlerin ilahi yaptırım doğuracağına ilişkin inanç, bireysel etik ile sınırlı olmayan; topluluğun bütünlüğünü önceleyen bir sonuç mantığı üretir. Bu çerçevede “yer-su” kültleri, ıduk mekânlar ve kutsallık atfı, yalnızca ritüel düzeyde değil, doğa ile topluluk arasındaki ilişkinin ontolojik ve normatif zemini olarak da okunabilir. Böylece varlık anlayışı, doğayı nesneleştiren bir “dış dünya” kavrayışından ziyade, insan–tabiat–kutsal arasında ilişkiyel bir bütünlük fikrini güçlendirir.

Ontolojik düzenin siyasal alandaki karşılığı ise “kut” kavramıyla görünür hale gelmiştir. Çalışmanın ulaştığı sonuç, kut’un salt “hükmetme yetkisi” biçiminde daraltılamayacağı, iktidarın meşruiyetini kozmik düzenle ilişkilendiren bir meşruiyet formu sunduğudur. Bu form, otoritenin kaynağını aşkın bir ilkeye bağlarken, aynı anda otoritenin düzen kurma ve sürdürme yükümlülüğüyle birlikte düşünülmesini de mümkün kılar. Bu nedenle erken dönem Türk düşüncesinde varlık tasavvuru, yalnızca “evrenin ne olduğu” sorusuna cevap veren bir kozmoloji değil, aynı zamanda “düzenin nasıl korunacağı”na ilişkin normatif bir çerçevedir. Töre, adalet ve düzen kavramlarının öne çıkması, bu bütünlüğün kavramsal göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

İslamiyet öncesi Türk düşüncesinde varlık tasavvurunun sosyal alanda kolektif sorumluluk ve topluluk merkezli ahlak ilkeleriyle tamamlandığı görülmektedir. Toplumsal davranışların sonuçlarının tüm topluluğu etkilediği kabulü, ontolojik düzen fikrinin ahlaki ve pratik düzlemdeki izdüşümü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda insan, etik özne olarak “yalnız” değildir, ontolojik ve toplumsal bağlarla tanımlanan bir varlıktır. Aile (oğuş), ata kültü ve dayanışma pratikleri, bireyin anlamını topluluğun sürekliliğiyle ilişkilendiren bir varlık çerçevesi üretir. Dolayısıyla çalışmanın genel bulgusu, erken dönem Türk düşüncesinde insanın değerinin “özerk birey” kategorisiyle değil, kozmik düzen ve toplumsal bütünlük içindeki işleviyle kurulduğudur.

Çalışmada, Batı varoluşçuluğu ve modern sekülerleşme tartışmalarıyla oluşturulan karşılaştırma, bir “üstünlük” iddiası üretmekten ziyade, farklı ontolojik öncüllerin insan ve değer anlayışına nasıl yansıdığını görünür kılmaktadır. Nietzsche ve Sartre’da belirginleşen, aşkın dayanakların çözümlü sonrası ortaya çıkan değer krizi, insanı değerleri kurmak zorunda kalan bir özneye dönüştürürken, İslamiyet öncesi Türk varlık tasavvuru, değerleri kozmik düzenin sürekliliği ve toplumsal bütünlüğün korunması içinde temellendirmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, İslamiyet öncesi Türklerde varlık tasavvurunun, kozmik düzen (gök–yer), teolojik merkez (Tengri), siyasal meşruiyet (kut) ve normatif düzen (töre/adalet) eksenlerinde birbirini tamamlayan bir bütünlük oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu bütünlük, İslamiyet öncesi Türk düşüncesinde ontolojinin, soyut bir metafizik alan olmaktan ziyade, toplumsal ve siyasal hayatın meşruiyet kodlarıyla iç içe geçen işlevsel bir düzen teorisi olarak çalıştığını göstermektedir. Bu çerçevede Tengri merkezli kozmoloji, insanın evrendeki yerini, kut ve töre ise insanın düzen karşısındaki sorumluluğunu belirleyen temel kavramsal araçlar olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, H. (2018). İslamiyet öncesi Türklerde Tanrı anlayışı, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4(2), 275-288.
- Bayır, M. (2019). Nietzsche Felsefesinde İnsan ve Ahlak Sorunu, *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 3, 21-36.
- Bıçak, A. (2019). *Türk Düşüncesi 1*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bilgili, N. (2018). *Türk Mitolojisi*, Ankara, Kripto Yayınları.
- Büyükcın Sayılır, Ş. (2020) Türklerde Evren/ Kainat Anlayışı Ve Bunun Türk Kültürüne Ve Merkezîyetçi Devlet Algısına Yansımaları, *International European Journal of Managerial Research*, 5(1), 4.

- Ergin, M. (2011). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Güçlü, A. Uzun, E. Uzun ve S. Yolsal, Ü.H. (2008). Felsefe Sözlüğü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
- Hacıp, Y.H. (2019). Kutadgu Bilig, Ankara: Hayat Yayınları.
- Kâşgarlı, M. (2014) Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş metin çeviri notlar dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Nietzsche, F. (2010). Tan Kızıllığı (Morgenröte). İstanbul: Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2011) Böyle Buyurdu Zerdüşt, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Oruç, Y. (2022). Soren Kierkegaard'ta Varoluş, Kendinelik ve Hakikat, ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, e-ISSN: 2717 – 8706, 59-80.
- Sartre, J. P. (2009). Varlık ve Hiçlik, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Roux, J.P. (2008). Türklerin Tarihi, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, J.P. (2011) Eski Türk Mitolojisi, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Yıldırım, E. (2017), Türklerdeki Evren Anlayışının Mezopotamya Mitolojik Anlatımlarıyla Mukayesesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sayı 81, 51-77.
- Yılmaz, A., Gündoğdu H. G. ve Kayalar T. (2023). Kutadgu Bilig'de Devlet, Toplum Ve Yönetim Anlayışı, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 78, 232-246.

